

La Mare de Déu morta a Mallorca, entre el folklore i la litúrgia

Gabriel Llompart (1927 - 2017)

In memoriam

El primer contacte que vaig tenir, quan era menut, amb la tradició mallorquina del Misteri de l'Assumpció de la Mare de Déu —encara que sembla estrany— fou a una platja, mentre passava les vacances d'estiu a la costa oriental de Mallorca. Les criades, que eren de Felanitx i Manacor, que tenien més contacte amb la xicalla que ningú més ens ensenyaren, entre d'altres activitats, a surar en una postura que deien *fer la Mare de Déu Morta* que equivalia a la que es coneixia a Palma com *fer es mort*.

La festa de l'Assumpció de la Verge, popularment coneguda entre nosaltres amb el nom genèric de la festa de la Mare de Déu d'Agost —en la línia medieval de la Mare de Déu de Març (l'Anunciació) i la Mare de Déu de Setembre (la Nativitat de Maria)— eren per a mi sempre una festa de petits suburbis i esglésies de poble, que no em permetien mai l'oportunitat de prendre part en la solemnitat d'una parròquia de poble o ciutat.

Després, amb el temps, vaig tenir ocasió de verificar el significat amb la realitat que significava aquella postura natatòria d'immobilitat total que, en la pagesia oriental, designava per al·lusió el gènere d'imatges venerades com la Mare de Déu morta, que representava la mare de Déu rígida i immòbil, amb les mans juntes en actitud d'oració —punt en el qual se separava ja la postura del nadador el qual mantenia els braços oberts. Encara que quiet i mut, cosa que era, sense dubte allò que cridava l'atenció al cadafal, parat al centre de les principals esglésies mallorquines amb el llit de la Mare de Déu, voltat de ciris i de plantes verdes, i que per a molts de nins i nines d'aquella època era el primer contacte amb la mort, una experiència que a les famílies se'ls solia retardar tant com fóra possible.

La festivitat de l'Assumpció encara manté els elements purs, principalment en les comunitats espirituals com ara els convents femenins de clausura i

Tàlem marià de la Seu; un moble del segle XVII per a una estàtua jacent del segle XV.

© Fotografia de Joan Ferrà

amb recursos majors en l'ordre de personal i de responsabilitat històrica, com la Seu de Mallorca i algunes parròquies principals de la capital i pobles dels voltants.

És a la Catedral de Mallorca on es troba millor documentada la litúrgia de la diòcesi, així com les tradicions paralitúrgiques que després s'estengueren per l'interior de l'illa com una taca d'oli, i de les quals encara existeix aquí i allà notícies escrites de diversos segles, retaules i estàtues, cançons, cerimònies obsoletes, i fins i tot noms mig perduts que suggereixen que una vegada hi va existir una gran festa d'arrel popular.

Fa molts anys, mentre recollia material folklòric vaig preguntar per tradicions assumpcionistes i l'autor Tomàs Ripoll em recordà l'existència d'una dona que vivia al camp, al Coll des Xurich, entre Randa i Montuïri, i que ensenyava oracions als nins, una tasca que acomplien les beates a les regions agrícoles de Mallorca, i que eren conegudes com a *Madò Requiem eternam* per la regió.

El nom fa referència al costum que tenien, en oir tocar campanes, d'anar cap a la casa que havia perdut un familiar i d'entrar-hi a pregar davant el difunt, i d'acabar sempre, invariablement aquestes ocasions amb aquesta antífona popular:

«Requiem eternam
dones, les dones
es cansen, passen.
Amén.»

Comprèn ara el lector la raó del carinyós i irònic malnom?... Doncs bé, vejam ara perquè en parlo: La memòria d'aquella bona dona era proverbial. L'amic Tomàs Ripoll acompanyava una vegada un amic a sa casa. En entrar-hi demanà: «Que hi ha *Madò Requiem eternam* a casa?». «Sí, Senyor. Ara ve.» Aquest home que ve a veure-vos vol escoltar alguna cosa de vós. Com que avui és la festa de la Mare de Déu d'Agost, podríem recitar-li cap oració? I, en efecte, la dona es posà a recitar una oració que durà aproximadament un quart d'hora.

Malauradament, la música s'ha perdut, encara que l'oració que xiuxiuejà no, i coincideix amb la que recollí d'una vella de Felanitx el P. Gaspar Munar, el 1942:¹

Estava la Verge dolorosa contemplant i meditant quan seria l'hora del seu traspàs. Li aparegué un Àngel i li digué:

—Dins tres jorns haureu pujat al cel amb cos i ànima.

—Oh, àngel meu; oh, ànima meva! Digués a mon Fill Jesús, si me donaria un do, que jo li demanaria; que a l'hora del meu traspàs no vegi Satanàs.

Li va dir: —Mare mia, el veureu; però por d'ell no tendreu, perquè el cap li heu trencat, i un poder que en vós tenia vós també li heu llevat.

I ella se'n va anar a preparar la seva mortalla. I hi va anar un vell molt vell, però molt apesarat. Va posar sa mà a n'el llit i va dir: —Senyora, jo em crem. Vostres deixebles no me voldrien curar?

Mentres deia aqueixes paraules, la Senyora va expirar. Y el gloriós St. Pere i el gloriós St. Juan el cos de Maria se'n dugueren a enterrar.

I el gloriós St. Tomàs en tal misteri no va ésser; només va sentir una veu i va girar los ulls al cel i va veure a Maria Santíssima, que se'n pujava a n'el cel, i se'n

portava la lluna per tapins i el sol per vestidura, una corona d'estrelles, àngels, arcàngels, serafins i querubins. Li va dir:

—Ah, Tomàs, Tomàs! Què diràs, quan aniràs a ma casa? Que m'has vista que me'n pujava a n'el cel amb cos i ànima me'n portava la lluna per tapins i el sol per vestidura, una corona d'estrelles, àngels arcàngels, serafins i querubins.

—Mare mia, ells no ho creuran, si no em donau alguna senyal de vostra santa mortalla.

Maria Santíssima se tregué el cinyell i li donà.

El gloriós St. Tomàs se n'anà a n'aquell retiro, on estaven retirats el gloriós St. Pere i el gloriós St. Joan. Va tocar a la porta.

—Qui és que toca la porta?

—El gloriós St. Tomàs.

—Ah, Tomàs, Tomàs! Sempre t'has volgut borlar de nosaltres. Per això Maria Santíssima no t'ha volgut el dia de la seva festa, ni el dia de la seva mort.

—Ans bé, jo l'he vista i voltros, no. I se'n pujava a n'el cel i se'n portava la lluna per sos tapins i el sol per sa vestidura i una corona d'estrelles, àngels, arcàngels, serafins i querubins. Si en mi no voleu creure, vet aquí el seu cinyell de la seva santa mortalla.

El gloriós St. Pere i el gloriós St. Joan s'aixecaren i se n'anaren allà ont havien enterrat el cost de Maria i no hi trobaren més que un llit ple de flors, que ses mil olors llençaven.

I allí se repartiren els evangelis que se canten aquí i per tot lo món.

A partir del segle xv començam a detectar la presència d'oracions o relacions del traspàs de la Mare de Déu dins l'àmbit de la llengua catalana, ara directament, ara en documents de biblioteques desaparegudes (però amb inventaris conservats per notaris). En més d'un cas aquestes còpies adquiriren certament el valor d'un talismà portàtil a causa de la importància del tema religiós.²

Aquí tenim, per tant, una potencial resposta a la pregunta hipotètica produïda per escenes de la pintura gòtica, sobretot en predel·les amb les quals s'ensopega amb l'escena de l'Ascensió de la Mare de Déu la qual s'apareix a Sant Tomàs i li posa el seu cinyell a les mans.

Al museu d'Alcúdia es conserva una escena d'una predel·la amb l'esmentada figuració que data de mitjan segle xv i pertany al famós pintor Miquel d'Alcanyís (1442).³

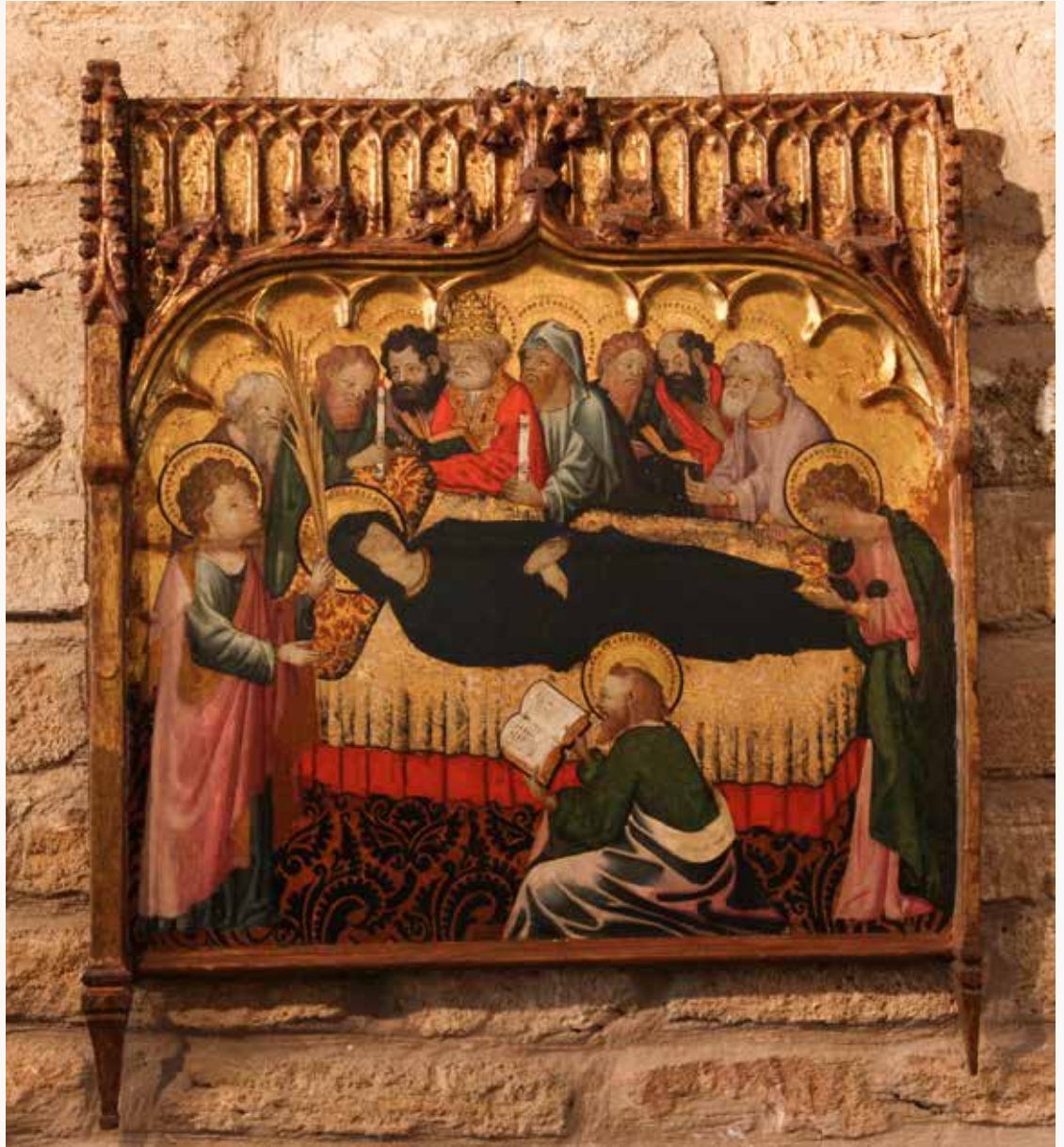
Tot i que hi ha moltes més fonts de tradicions perdudes que han estat seguides i investigades amb cura històrica i que ens porten a considerar la importància de la vetlla popular de l'Assumpció.

Els típics joves dansaires de la península Ibèrica que dansen en grups són coneguts tradicionalment a les Balears Majors com els cossiers i llurs danses, *balls de cossis*.⁴ És una denominació que data de principis del segle xv a

Tarragona i que hi ha desaparegut, s'ha conservat des del segle XVI fins als nostres dies tant a Mallorca com a Menorca.

Sabem que a principis del segle XVII els *coarsers* ballaven a Sineu per a la Mare de Déu d'Agost. Probablement, el tipus de dansa no era massa diferent de l'actual, entrant a l'església en fila des del portal principal fins al presbiteri.

Predel·la amb la Dormició mariana, obra de 1442 del pintor Miquel d'Alcanyis. Museu Parroquial d'Alcúdia.
© Fotografia de Miquel Àngel Cabrer

Sols que en aquella ocasió, segons el que resta escrit, entraven a l'església tot cantant una cançó individual i portant una vara coberta de flors que col·locaven després enfront del llit de la Mare de Déu morta.⁵

El que passa és que, sense adornar-nos-en, aquestes velles danses d'espases, o bastos —que n'és el nom castellà— ens han menat fins al Llit de la Mare de Déu morta.

No val a pensar que muntar l'escena de la mort de la Verge als temples mallorquins, l'època culminatòria de la qual estigué indubtablement basada en un retorn a l'Edat Mitjana que fou el Barra postridentí, a jutjar per la qualitat dels llits de la Mare de Déu i de les figures d'àngels que el flanquejaven

que s'han conservat a les sagristies i magatzems de la diòcesi de Mallorca, tingué un caràcter estàtic. I passa el mateix amb la pintura de tema assumpcionista. Potser que Émile Mâle exageri quan pressuposa sistemàticament la superioritat del teatre religiós en comparació amb l'art religiós. No em pertoca de jutjar-lo, estant donada la meua manca d'autoritat. El que sí que és clar, tanmateix, és que les litúrgies i paralitúrgies ens mostren que, a partir del segle xv, les figures dels apòstols apareixen al voltant del llit mortuori que ocupa la Mare de Déu.⁶

En resten dos vestigis claríssims, una bona part de les esglésies importants celebren processons en les quals els apòstols carreguen amb la imatge de la Mare de Déu morta: la tradició actual de Valldemossa i la tradició escrita de Felanitx de mitjan segle xviii.

En efecte, em preguntava una professora fa mesos si coneixia la institució local anomenada *les crestes* de Valldemossa. Es tracta d'una tradició lligada a diverses famílies, en virtut de la qual un dels seus membres participa anualment en la festa de la Mare de Déu d'Agost portant en la processó la imatge sobre els muscles. El nom al·ludeix al dispositiu que porten damunt el cap en forma de cresta, —som davant d'una interpretació vulgar de gent camperola— tots i cadascun d'ells, a més de dur una indumentària general a manera d'alba.⁷

Què dimoni era aquesta cresta?... L'única consuetud local conservada a Mallorca del segle xviii, la del rector Esteban Bordoy, ens diu que en el seu temps ja havia desaparegut aquest costum a la seva parròquia de Felanitx, «per lo ridícul que era veure dotze pagesos endiumenjats amb antipares i dalmàtiques». I és que, aclareix, en temps anteriors al seu, la imatge de la Mare de Déu jacent era portada per «*deu homos vestits amb camis i dalmàtiques, amb una cresta aont estava escrit el nom d'un apòstol. Davant hi anava Sant Joan i darrera Sant Pere, amb capa pluvial*».⁸

Heus aquí què eren *les crestes*. El recurs per a identificar els apòstols: el nom propi. Ja que no es podia utilitzar cap altre recurs com el de portar en la mà l'instrument propi del seu martiri —com es feia en el Corpus Christi de la Seu de Palma des del segle xv—⁹ perquè com que calia carregar la imatge, haurien restat embarassats i embolicats.¹⁰

Els pagesos de Valldemossa sols duïen darrerament l'alba; els pagesos de Felanitx, abans de la crítica Il·lustració, portaven a més dalmàtiques, llevat del figurant de Sant Pere, capa pluvial.

El lector segurament pensarà que som davant l'eco i la imitació darrers de la pintura medieval del segle xvi. I tindrà raó. Però no tota la raó. Perquè la veritat és que, com que posseïm les consuetes corresponents al s. xiv de l'església Seu de Mallorca, que era la mare i model del cerimonial insular, el que són els nostres figurants pagesos de l'interior són els seguidors i imitadors dels dotze preveres que en la magna litúrgia anual catedralícia intervenien

en la processó de l'Assumpció. Hem de posar-nos davant les instruccions de les consuetes catedralícies per poder seguir la marxa de la processó que hom organitza en el segle xv i que sortia de les naus de la Seu per dirigir-se fins als voltants de la parròquia de Santa Eulàlia i la plaça de l'Ajuntament per tornar al punt d'eixida abans conegut com carrer dels pintors.¹¹ Ben oberts tenien els ulls aquests en aquell temps per deixar de fixar l'acompanyament en la pintura devocional.

I l'acompanyament processional portava al centre els deu apòstols oficials carregats amb la imatge, precedits per Sant Joan amb la palma i seguits per Sant Pere, a la presidència...¹²

Ha arribat el moment de donar compte de la data en què es fixa la litúrgia i la paralitúrgia oficials de la Seu de Mallorca. Les meritòries investigacions del P. Gaspar Munar, realitzades al voltant de 1950, mostren el procés d'evolució que va seguir la litúrgia.

La festa es troba, naturalment, en la tradició del segle xviii que recull el còdex conservat del breviari de primeries del segle xiv. El bisbe Berenguer Batle (1333-1349) l'alçà a la categoria de la festa de Nadal.¹³ I tal vegada a titular de la Seu, si és que abans no ho era ja. Tot al llarg del segle xix és una de les festivitats majors de l'any litúrgic.

L'ordenació del cerimonial s'ha conservat en les consuetes, de les quals la que és anomenada *Consueta de Sanctis* data de les primeries del segle xvi,¹⁴ mentre que la *Consueta de Sacristia* fou copiada en 1511.¹⁵ Al final de les rúbriques d'aquesta última trobem la indicació que diu que l'Assumpta començà l'any 1456 per petició del governador del regne Francesc d'Erill i dels jurats de la *Ciutat de Mallorques*.¹⁶ Aleshores, se'n fixà el cerimonial conservat encara a primeries del segle xvi.

Això ens duu a concloure que durant la segona meitat del segle xv es realitzà l'expansió de les formes populars de commemorar la nostra advocació en els enquadraments que abans hem apuntat: imatgeria, paralitúrgia, ambientació. Tenint en compte que el teatre religiós pròpiament dit sembla no haver-se donat a l'illa o almenys fins ara no en resta cap vestigi.

Una manera de penetració d'aquesta religiositat popular vingué donada per les confraries locals, les quals foren el supòsit devocional i creatiu i la base econòmica de les celebracions de tot tipus.

A la mateixa ciutat de Palma i al voltant de la Seu, es mogué el gremi de carnisers, que el 1483 aconseguí del Capítol el privilegi d'organitzar els aspectes paralitúrgics de la festivitat i el 1488 el permís de custodiar la imatge de la Mare de Déu jacent.¹⁷ És possible que ens trobem en l'origen i la factura de l'esplèndida estàtua de la Mare de Déu morta que no té ben igual en tot l'art gòtic espanyol, que encara avui guarda la Seu de Mallorca i que serví de model a la resta d'estàtues escampades per tota la geografia diocesana a partir de la parròquia de Santa Eulàlia, també del segle xv.

Avui només, ens conta la fundació de confraries d'aquest tipus i advocació en 1481 a Costitx, a Manacor en 1482 i a Valldemossa en 1483.¹⁸

Per a la festa de l'Assumpció, en els reglaments de les confraries d'aquesta *forçada*, els directius (*obriers*) de l'associació estan obligats a organitzar la festa segons les tres direccions que la festa patronal ha tingut a la Mallorca tradicional, és: l'ofici religiós, el ball i les curses a peu, tot això adobat amb un predicador de prestigi i música de juglars.¹⁹ El reglament en qüestió prescriu, doncs, que els obrers han de ser diligents «*en haver frare qui la dita jornada predic en la església e fer solemnitzar la dita festa ab juglars, així en lo espiritual com en lo temporal, e així mateix córrer oques e ballar*»...²⁰

De tota manera, cal advertir que ja existia una confraria de l'Assumpció en alguns llocs des de feia temps —a Sóller, almenys, des de 1499—²¹ i a d'altres si no n'existia sí que es celebrava festa, com si n'hi hagués —a Pollença, almenys, des de 1329.²²

Aquests han estat, al llarg de la vella història de Mallorca, els camins que ha

Quadre on es veu representada la Mare de Déu dormida en un llit envoltat de bellveures. Església parroquial de Santa Margalida (Santa Margalida).

© Fotografia de Miquel Àngel Cabrer

seguit la pietat popular en les variades formes. Litúrgia, paralitúrgia, teatre religiós, art, predicació, oració. Des de les formes més pujades com ara la post-gòtica de l'Assumpció de la parròquia de Santa Eulàlia de Palma —per a mi l'obra més aconseguida de tot l'art medieval mallorquí—²³ fins les més senzilles i, tal vegada, desaparegudes com ara les còpies en fang dels figuristes del segle XVIII.²⁴ Foren ells els qui impregnaren el poble d'aquesta religiositat mediterrània, àvida d'imatges. El cas exemplar el tenim en la santa pagesa Catalina Tomàs nascuda a Valldemossa, que visqué al se poble en la primera meitat del segle XVI. Diu el seu biògraf que quan ella tenia només tres anys —seria en 1536— la vespra de l'Assumpció, sa mare la dugué a la parròquia i com que hi havia molta gent, estirant, la mare de la nina la desencaixà d'un braç. Durant la nit la nina plorà molt, no tant pel mal com per pensar que

no podria anar a la festa a veure la bella imatge de la Mare de Déu morta.²⁵ Tan sols ens resta recordar la importància secular que ha tingut a Mallorca la decoració amb plantes oloroses del monument funerari de la Mare de Déu. La tradició demana —i els convent de clausura segueixen fidels a la demanda— que la jardineria prepari amb mesos d'antelació *testos*, grans i menuts, d'alfabeguera que es disposen al voltant del llit de la Mare de Déu. L'alfabeguera és repartida als fidels en ramells en el transcurs de la festa. Que la tradició és antiquíssima ho demostren les quadres de la Dormició de les parròquies d'Alcúdia i de Santa Margalida de la segona meitat del segle XVI amb profusió de *testos* d'alfabeguera pintats entorn de la imatge. Fora d'això a l'Europa Central, la data del quinze d'agost era de collita de brosses medicinals pròpies de l'estació.²⁶ Falta aclarir què passava al Llevant espanyol. Sols faltaria trobar-nos amb la sorpresa que ací tenim, en la selecció, benedicció i el repartiment de les plantes —un tema tan ecològic i modern!— *precisament elements tradicionals més antics que altres que daten documentalment i per això estimem tant*. Pensem que Adolf Franz situa la benedicció de plantes a Alemanya en la Mare de Déu d'Agost cap al segle X.²⁷

Notes al final

- 1 G. Munar, *Devoción de Mallorca a la Asunción*. Palma, 1950, pàgs. 251-253.
- 2 G. Llompart, *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, 4 vols. Palma, 1977-1980, dins vol. II, pàgs. 124-125.
- 3 G. Llompart, *La pintura...*, cit., vol. III, núms. 80 b.
- 4 G. Llompart, «Las danzas procesionales de Mallorca». *Etnología y Tradiciones Populares. Congreso Nacional de Córdoba*. Zaragoza, 1974, pàgs. 432-438, amb bibliografia.
- 5 J. Rotger, *L'església de Sineu*. Palma, 1944, pàg. 170.
- 6 Vegeu dins G. Munar, *Devoción de Mallorca...* el capítol «Iconografía asuncionista», pàgs. 76-173.
- 7 G. Munar, *Devoción de Mallorca...*, cit., pàg. 61.
- 8 M. Bordoy, *Historia de Felanitx*, 1919, pàg. 59. cit. per G. Munar, op. vit., pàg. 61.
- 9 G. Llompart, «La fiesta del Corpus Christi». *Analecta Sacra Tarroconensia*, 39 (1967), 25045 i 42 (1970), 181-209.
- 10 Estan alliberats en el seguici fúnebre Sant Pere i Sant Joan; aquest porta la palma.
- 11 L'itinerari el duu Munar en la cita de la nostra nota 14. Sobre la importància del carrer dels Pintors, *La pintura...*, vol. I, pàgs. 62-63.
- 12 G. Munar, *Devoción de Mallorca...*, cit. pàg. 242.
- 13 G. Munar, *Devoción de Mallorca...*, cit. pàgs. 28-33.
- 14 G. Munar, *Devoción de Mallorca...*, cit. pàg. 231.
- 15 G. Munar, *Devoción de Mallorca...*, cit. pàg. 240.
- 16 G. Munar, *Devoción de Mallorca...*, cit. pàg. 245.

- 17 G. Llopart, *La pintura medieval...*, cit., vol. II, pàg. 123.
- 18 Donà els reglaments de les confraries esmentades a la llum, P. A. Sancho, «Cofraries religioses a Mallorca. Anys 1478-84». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 23, (1930-1931), pàg. 196 i ss.
- 19 Vegeu el meu article «Fiestas populares y bandas de juglares en el Medievo mallorquí». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 33 (1961-1967), pàgs. 479-496.
- 20 G. Munar, op. cit., pàg. 49.
- 21 J. Rullan, *Historia de Sóller*. Palma, 1876, vol. II, pàg. 376. Dins Munar, op. cit., pàg. 48.
- 22 M. Rotger, *Historia de Pollensa*. Palma, 1906, vol. II, pàg. 59. Dins Munar, op. cit., pàg. 148.
- 23 G. Llopart, *La pintura medieval...*, cit., vol. III, núm. 65.
- 24 Palma de Mallorca. Col·lecció Salvador Beltrán.
- 25 B. Valperga, *Vida, muerte y milagros de la bendita virgen Sor Catarina Thomàs*. Mallorca, 1617, pàg. 27, cit. per G. Munar, op. cit., pàg. 167.
- 26 O. Erich; R. Beitel, *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart, 1955, pàg. 332.
- 27 A. Franz, «Die Kirchlichen Benediktionen». *Mittelalter*, Freiburg, 1909, vol. I, pàg. 398 i ss.

Referència bibliogràfica original: LLOMPART, Gabriel, «La Mare de Déu morta a Mallorca, entre el folklore i la litúrgia», dins A. D., *Món i Misteri de la Festa d'Elx*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1986, 93-100

Revisió: octubre del 2014

Nova referència bibliogràfica: LLOMPART, Gabriel, «La Mare de Déu morta a Mallorca, entre el folklore i la litúrgia», dins CARRIÓ I VIVES, Gabriel (coordinació), *L'Assumpció de la Mare de Déu*, Consell de Mallorca-Bisbat de Mallorca, Palma, 2018, 1-10

[<https://web.conselldemallorca.cat/assumpciodelamarededeu>]